

БЪРТРАНД РЪСЕЛ И ЦИВИЛИЗАЦИЯТА В АТОМНИЯ ВЕК

Доц. д-р Камен Лозев

Ръсел е един от сравнително малкото на брой хора,
които бързо разбират всички изводи от атомната бомба.

Ронълд Кларк¹⁵

1

... Ръсел – най-големият рационалист на двадесети век...

Карл Попър¹⁶

Запознатите с живота и творчеството на Ръсел знаят, че да остане безучастен към хвърлените от американците атомни бомби над Хирошима и Нагасаки, за него е било толкова невероятно, колкото за японците да продължат войната след ядрения удар. Три дена след шести август четиридесет и пета, когато новината за трагедията на Хирошима вече е обиколила света и първите подробности ужасяват всички, Ръсел написва кратката статия „Бомбата и цивилизацията”, в която, макар и набързо, обобщава случилото се и го проецира в близко и по-отдалечено бъдеще.

Публикувана в *Глазгоу Форуърд*, статията повече не е препечатвана и вероятно затова днес предизвиква особен интерес. Макар и първа, непосредствена реакция на Хирошима, тя развива редица положения, които влизат в политическата програма на Ръсел през следващите години. Дали е бил наясно с проекта Манхатън? Очаквал ли е подобен драматичен край на войната? Това биографите на Ръсел не ни казват. От тона на статията обаче можем да преценим, че Ръсел не е изненадан. В известен смисъл той със задоволство коментира събитията, защото лесно ги вписва в няколко общи идеи, които поддържа още от времето на Първата световна война.

Ръсел е сред малцината действително подготвени да коментират ефекта от атомната агресия над Япония. През 1923 г. написва книгата *ABC of Atoms*, в която с вещина обяснява последните развития в областта на атомната физика. Че добре познава механизма на освобождаване на ядрената енергия, проличава още в началото на преведената по-горе статия. През август 1945 година обаче съвременната ядрена физика, „опредметена” като атомна бомба, става *реална политика*, издига проблеми, над които доскоро никой не се е замислял. Чисто техническата и технологична страна на производството и взривяването на атомната бомба вече не е интересна; сега вниманието приковават политическите и

¹⁵ Clark, R. *The Life of Bertrand Russell*, Alfred Knopf, NY, 1975, p. 517.

¹⁶ Popper, K. *Unended Quest. Intellectual Autobiography*, Routledge, London, 1992, p. 33.

хуманистични аспекти на ядреното нападение. Фокусът необратимо, дълбоко обосновано и – ще ни се да вярваме – *завинаги* се насочва към т. нар. *човешки фактор*. Само за дни атомната бомба праща в миналото всяко политическо мислене, всяко схващане, което не е в крак с фактите след шести август. Новите реалности, свързани с нуждата от радикално ново политическо мислене, новата грижа на човечеството да опази мира в света, като създаде адекватни световни структури, гарант за стабилността и мира – това са главните акценти в статията на Ръсел.

Великите хора правят и големи грешки.¹⁷

Карл Попър

Фигура от ранга на Бърtrand Ръсел едва ли се нуждае от представяне, защото е бил, и все още е, един от най-четените автори на ХХ в. Все пак нека накратко го представим.

Лорд Артър Уилям Бърtrand Ръсел (1872 – 1970) влиза в много учебници, енциклопедии и речници като един от най-големите философи и учени на двадесети век. Роден в стара и много издигната аристократична фамилия на Великобритания, той преживява трудно и нещастно детство: на три години остава без баща и майка и чак до приемането му в Тринити коледж, Кеймбридж, живее в дома на дядо си лорд Ръсел, двукратния министър-председател на кралица Виктория от епохата на най-славните времена на империята. Атмосферата въкъщи е изцяло спартанска, доминирана от суровите порядки и изисквания на баба му, силна по натура и благочестие пуританка, чиято незнаеща граници набожност е почти изцяло отговорна внукът й Бърти още в невръстни години да се ориентира към атеистични възгледи. Впрочем за това вероятно допринася и фактът, че кръстник на малкия Бърти е бил не кой да е, а най-славният му предшественик в науката и философията Джон Стюърт Мил. Военната дисциплина в съчетание с многобройните учители и възпитатели в дома дават положителен резултат: Бърти развива блестящи интелектуални способности, които предопределят славния му път в логиката, математиката, философията, политическите науки и журналистиката и го превръщат в едно от най-ярките отрицания на безкритично приеманото понякога мнение, че „родените с късмет” не се трудят. Ръсел е работел денонощно: един от биографите му, Роналд Кларк, описвайки обичайния му ден в Кеймбридж като преподавател, описва всъщност как Ръсел се е трудил на писалището си и пред черната дъска, във влака на път за Лондон или обратно към Кеймбридж, в разгорещените дискусии с колеги, обмисляйки нова статия или глава на книга, поправяйки шпалти от печатницата или нахвърляйки нови чернови на писма до научни величия от Европа и Америка. Ръсел завещава на човечеството над шейсет книги и

¹⁷ Попър, К. Отвореното общество и неговите врагове, прев. К. Лозев, т. 1, Ф-я „Отворено общество”, София, С., 1993, с. 9.

стотици статии, бележки, рецензии и отзиви, както и хиляди писма, издигащи го не просто в статут на емблематична фигура на XX век, но и в един от изворите за разбирането на века. Удивително е разнообразието на духовната и социално-политическата му дейност. Ръсел оставя следа в математиката, философията и логиката, в етиката и социалната философия, в журналистиката и литературата. По думите на Пол Джонсън се чувства компетентен да пише по всякакви теми: “геометрията, философията, математиката, правото, преустройството на обществото, политическите идеи, мистиката, логиката, болшевизма, Китай, мозъка, индустрията, азбуката на атома..., науката, теорията на относителността, образованието, скептицизма, брака, щастието, морала, безделието, религията, международните отношения...”¹⁸

През 1950 почти деветдесетгодишният Ръсел получава Нобеловата награда за литература и става един от малцината философи носители на това изключително отличие, връчено му наред с другото и за изящния стил и неподражаемата яснота на мислене, за неговия силно звучащ глас по най-важните проблеми на света.

I would never die for my beliefs because I might be wrong,*
Bertrand Russell

И все пак този изключителен ум допуска и непрости грешки. Личният му живот е много хаотичен – четирите му брака и съпругите, собствените и доведените деца, непрестанните му извънбрачни връзки и нескончаемите разпри в дома и по съдилищата не му дават покой чак до най-дълбока старост. Някъде Айнщайн пише: „Преживял съм две жени, две войни и Хитлер.” Ръсел би могъл да каже: „Имах четири жени, преживях и двете световни войни, Хитлер, Сталин и самолетна катастрофа на осемдесет.”

Че Ръсел е социален и политически мислител, е извън съмнение: неговите книги говорят за това. Че в определен момент се издига до видна фигура в международните отношения и политиката на разоръжаване, това също е извън съмнение. Всичките му биографи подробно пишат за политическото му значение. Въсъщност, може ли някой сериозно да мисли за антиядрените движения на двадесети век, без да мисли за *Манифеста* Ръсел – Айнщайн, Пагуошките конференции или дейността на

¹⁸ Вж. подр. Джонсън, П., Интелектуалците, “Анубис”, С., 1994, с. 265-6.

* Никога не бих умрял за убежденията си, защото може и да греша. Виж още <http://www.quotationspage.com/search.php3?Search=&startsearch=Search&Author=Bertrand+Russell&C=coles&C=poorc&C=lindsly&C=net&C=devils&C=contrib>

Фондацията за мир „Бърtrand Ръсел“? Колкото и да го обявяват за *пацифист*, в политическите си изяви Ръсел изповядва и налага изключително деен *активизъм*.

За съжаление в своите политически възгледи и поведение Ръсел допуска и непрости грешки. Два пъти хвърлян в затвора, през 1918 и 1961, той непрестанно променя политическите си схващания и с изказванията си удивлява и най-близките свои съратници. Известно е, че обикновено Ръсел е бил първият, който с неподражаема искреност, самоирония и проникновение е откривал собствените си грешки и бързо е извличал от тях необходимите поуки. Заниманията с математика и логика несъмнено развиват и стимулират това ценно *ръселианско* качество.

Но в неговия (на Ръсел) подход има една особена последователност – последователността на екстремизма...

Пол Джонсън¹⁹

През следващите няколко години тази политика може да се реализира; ако са необходими една или две войни, те ще са кратки и скоро ще приключат с решителна победа на Америка.²⁰

Бърtrand Ръсел

Мисля, че Сталин е наследил амбицията на Хитлер за световна диктатура. Трябва да очакваме война между САЩ и СССР, която ще запомним с тоталното разрушаване на Лондон. ... Има едно нещо, едно единствено, което би могло да спаси света и то е нещо, което не трябва и да мечтая да защитавам. То е Америка да започне война с Русия през следващите две години и да установи световна империя с помощта на атомната бомба.

Това няма да стане.

Писмо на Ръсел до Гамал Брена, септември 1946 г.²¹

В живота на Ръсел обаче има епизод, за който той не иска да си спомня: в годините между 1945 – 49, заедно с мнозина други, сред които и Чърчил, той поддържа идея, за която днес знаем, че е нелепа, чудовищна. Смята, че след успешното приложение на атомното оръжие във войната срещу Япония, когато Съединените щати все още държат монопола върху атомните бомби и следователно са хегемон във военната област, те биха могли – с цел установяването и гарантирането на световния мир – да сплашат всяка друга сила, но най-вече Съветския съюз (или както обикновено се изразява Ръсел, „Съветска Русия“) с превантивна атомна война и в случай, че е необходимо, да я проведат. В преведения по-горе текст тази идея също е подсказана, но подробно и обосновано тя е развита в други текстове и особено в публичната реч на Ръсел през 1948 година във Военния колеж на Уестминстър.

¹⁹ Джонсън, П., Цит. съч., с. 278.

²⁰ Вж. преведената по-горе статия.

²¹ Цитирано от: Clark, R. The Life of Bertrand Russell, Alfred Knopf, NY, 1975, p. 518.

По-късно, когато „Съветска Русия“ възстановява паритета в стратегическата област, Ръсел рязко променя позицията си за превантивна атомна война. Отначало отрича изобщо да е поддържал подобни възгледи и дори нарича нападките към него „журналистически заговор срещу мен“ и „комунистически лъжи“, но когато при едно радиопредаване му поднасят безспорни доказателства от негови текстове, той отвръща „Не се разкайвам за това!“²²

Цялата тази история, разбира се, е вече в историята. Нещо повече, тя е била в историята още за живия Ръсел. И ако нещо в нея днес е интересно за нас, то е свързано с факта, че в основни линии заблудите на Ръсел като че ли се повтарят сега на практика. Както е известно, стратегическата концепция на Съединените щати предвижда възможността за водене на превантивна война с цел гарантирането на американската национална сигурност. Войната в Ирак може да се интерпретира именно като реализация на тази възможност. Повиши ли се обаче в резултат на Иракската война сигурността на Америка? Стана ли след нея светът по-мирен и благоденстващ? Намаляват ли заплахите за световния мир и факторите, които са в състояние да дестабилизируют планетата? Едва ли е нужно да се позоваваме на авторитети, за да обосновем отрицателния отговор на тези въпроси.

*War does not determine who is right – only who is left.***

Bertrand Russell

Към момента за щастие само Съединените щати са в състояние да произвеждат атомни бомби.²³

Бърtrand Ръсел

За жалост Ръсел става печално известен като поддръжник на превантивната ядрена война. Тя, разбира се, е просто *модерен вариант* на вековно опроверганата *заблуда за ликвидирането на войната чрез война*. Тази илюзия е широко поддържана след Първата световна война, когато се е смятало, че първият световен пожар „завинаги е убил войните“. Историческа ирония е, че подобни възгледи се разпространяват и по времето на бързия възход на Хитлер в Германия.

Грешката на Ръсел изглежда безспорна. И все пак дали не прибързваме със заклемяването ѝ? Дали не е твърде *лесно* – и значи *повърхностно* – да залепим етикета „заблуди“ към размишленията на Ръсел за атомната бомба и световния мир? Случаят според мен е именно

²² Вж. Подр. Clark, R., *The Life of Bertrand Russell*, Alfred Knopf, NY, 1975, p. 517.

^{**} Войната не определя кой е прав, а-само кой е останал.

²³ Вж. преведената по-горе статия.

такъв: грешката на Ръсел е склонна да ни увлече към грешка и от наша страна.

Днес, след повече от шейсет и две години, да критикуваме Ръсел не е проблем; проблем е обаче желанието и способността ни да се върнем към *неговото време*, с всички неизвестни за бъдещето, и се опитаем да вникнем по-дълбоко в *логиката* на Ръселовите схващания. И тогава ще открием, че освен „вечната заблуда“ за войната, която ще убие войните, Ръсел е изразител и на вечните търсения на хуманистите от ХХ в. за смисъла на научно-техническите постижения и за възможностите, отключени от човешкия разум, тези велики сили да се впрегнат „по-скоро в името на щастието, отколкото на разрушението“²⁴.

Страхувам се обаче, че всичко това е утопия.²⁵

Бърtrand Ръсел

Преди да стигне до своята утопия, Ръсел според мен демонстрира изключителен *реализъм*, от който можем само да се учим.

Първо, с особена прозорливост той долавя най-характерната в „политическо“ отношение черта на атомната бомба: тя, както и модерната наука и техника изобщо, *стеснява* съвременния свят, свива огромните разстояния и превръща света наистина в село. Всяка точка по всяко време е уязвима; всеки човек, където и да се намира по света, застава на прицел. Новата ситуация *сама по себе* си издига императива за световен мир. Бомбата е не просто международен проблем на няколко държави, а наистина *глобален, планетарен* проблем, който ангажира, волю или неволю, *всеки* човек. Лична отговорност на всеки е да се бори за световен мир и в това отношение Ръсел печели нашето възхищение с факта, че носи като *лична отговорност*, и бих казал, като *собствен кръст*, отговорността за световния мир и с готовност свързва името си с кауза, която до края на живота си отстоява.

Второ, проблемът за световния мир е само една от последиците на по-важния и по-фундаментален проблем, наречен от Ръсел „новото политическо мислене“. Това не е абстрактна и следователно маловажна фраза. За Ръсел атомната бомба е разкрила чудовищното лице на науката и техниката, впрегнати за целите на войната: „...за един миг, пише в статията той, с помощта на една малка бомба, всяка следа от живот в рамките на четири квадратни мили в един населен град е унищожена.“²⁶ С това обаче е достигнат „негативният предел“, „негативният потенциал“ на науката и техниката; оттук нататък нищо по-лошо не може да има.

²⁴ Пак там.

²⁵ Виж преведената по-горе статия.

²⁶ Пак там.

Следователно махалото трябва да се устреми в обратната, *позитивната*, насока. Ето защо часът на великата трагедия Хирошима според Ръсел става час и на *великата надежда за човечеството*. Новото политическо мислене е всъщност синоним на едно „колективно вразумяване“, на всеобща убеденост, че след *бомбата* човечеството трябва да оцелее *всеобщо*.

Трето, атомната бомба и новото политическо мислене издигат една важна необходимост. Ръсел много добре схваща, че пряка и много очевидна реалност след Втората световна война е оформянето на „голямата двойка“ – Съединените щати и Съветския съюз. За него това автоматично засяга *националния суверенитет на всички останали държави*. Взривяването на атомната бомба категорично налага и усилва тази тенденция. Човек на науката и философията, Ръсел е наясно, че модерната наука и техника са мощни фактори, които *интернационализират, глобализират* света, сами по себе си изискват преодоляването на националните ограничения и загуба на част от националния суверенитет. Атомната бомба подсилва тази убеденост на Ръсел. Следователно, ако бъдещето – както по всичко личи – е бъдеще на науката и техниката, то ще е доминирано най-вече от глобални тенденции, които ще изместват националните интереси и суверенитет. Наличен пример е проблемът за световния мир. В *Манифеста* на Ръсел – Айнщайн има знаменателно изречение:

The abolition of war will demand distasteful limitations of national sovereignty.***

Не се съмнявам, че това изречение Ръсел е написал с особен ентузиазъм, защото е знаел, че двете „големи войни“ в крайна сметка са пряк резултат от политиките на националните държави. Като Жан Моне Ръсел би могъл да напише, че мирът ще е винаги застрашен, ако националният суверенитет – с всичко, до което води това като политика на престиж и протекционизъм – е единствената основа на поведението на държавите.²⁷ В този смисъл виждам в Ръсел не просто реалиста, но и своеобразния *предтеча* на глобализацията, на онези процеси, които тясно обвързват човечеството.²⁸

*** Премахването на войната ще изисква неприятни ограничения на националния суверенитет. Видж подр. Russell-Einstein Manifesto, <http://www.pugwash.org/about/manifesto.htm>

²⁷ Видж подр. Фонтен, Паскал, Жан Моне – вдъхновителят, Кръг „Европейски диалог“, С., 2004, с. 133.

²⁸ Видж подр. Лозев, К., Философът Бърtrand Ръсел и идеята за превантивна атомна война, сп. „Философски алтернативи“, 2007/6, с. 82.

Напълно ясно е, че има само един начин, по който световните войни могат да бъдат предотвратени, и това е създаването на международно правителство с монопол върху сериозните въоръжени сили.²⁹

Бърtrand Ръсел

Четвърто. Ръсел според мен реалистично преценява, че американската хегемония в стратегическата област е *кратковременна*. Всеки изминал ден работи против нея: уранът като суровина вероятно е разпространен в различни части на земята и следователно не може да има монопол върху добива му, а „ядрените технологични тайни“ изобщо нямат шанс за дълъг живот. Всяка държава очевидно ще се стреми да се домогне до атомното оръжие, а това на практика ще доведе до сериозно дестабилизиране на международното положение. Логиката като че ли изисква наличието на общ регулатор и именно така можем да си обясним много погрешните и много прибързани идеи на Ръсел за „международна власт“ (но всъщност това е неговата идея, поддържана от времето на Първата световна война, за *световно правителство*) и възможността да се проведе бърза и ефективна атомна война с цел дисциплиниране на несъгласните с международната власт, доминирана по същество от американците. Най-големи проблеми, разбира се, ще създадат руснаците. Как да се действа с тях? Ръсел отговаря недвусмислено на този въпрос една година по-късно в статията си „Атомната бомба и превенцията на войната“: „Според мен единственият възможен начин е смесица от уговорки и заплахи, като ясно се покаже на съветските власти, че отказът би означавал гибел за разлика от съгласието.“³⁰ Какво точно означава тук „гибел“, е лесно да се досетим: ако руснаците „откажат“, ръцете на американците са развързани за война с атомни бомби. И тогава? „Американската победа несъмнено ще доведе до едно световно правителство под хегемонията на Съединените щати – резултат, който лично аз приветствам с ентузиазъм.“³¹

Годините след четиридесет и пета показаха колко утопични са били първите представи на Ръсел за превантивна ядрена война и за създаването на световно правителство като гарант на световния мир. Историята изобщо не последва пророческата му визия за доминирана от американците „международна власт“. Националният суверенитет, макар и ограничен, запази своето значение; националните държави и до днес са

²⁹ Виж подр. Ръсел, Б., Атомната бомба и превенцията на войната, прев. К. Лозев, сп. „Философски алтернативи“, 2007/6, с. 77.

³⁰ Пак там, с. 78.

³¹ Пак там, с. 78.

най-важният фактор в международните отношения. Оказа се, че макар и разделен на два противоположни блока, светът успя да оцелее в годините на ядрена надпревара.

Ръсел обаче е прав, че цената на това оцеляване беше *страхът*, възможно най-ненадеждната опора на световния мир. Още преди да се установи, Ръсел напипа *най-интимната* характеристика на епохата на Студената война. След като установиха стратегически паритет помежду си, Съединените щати и Съветският Съюз заживяха в атмосфера на *страх един от друг*: така наречената *First Strike Attack* се изчисляваше с точност до няколко милиона човешки живота и от подобна статистика трепереше целият свят. Психологическият товар, причинен от страха, подозрението, съмнението и най-лошите очаквания за действията на *другата страна* в крайна сметка наистина спасиха света от ядрения холокост през Студената война. Новите поколения обаче, като хвърлят поглед към близкото минало, с основание питат: Такава ли трябва да е основата, гаранцията и цената на световния мир?

Ръселовата илюзия „световно правителство” не се реализира на практика, не само защото Америка не бе достатъчно империалистична, както пише в статията той. Още на съвременниците му е било ясно, че подобна световна структура ще е мъртвородена: не е случайно, че Ръсел не казва почти нищо за нея. Тя се появява в резултат на някаква *логическа необходимост*, наложена от ситуацията. Единствено ясна е доминиращата роля на САЩ при нейното създаване и американският монопол при нейното функциониране. Често са подхвърляли на Ръсел, че идеята му може да се сведе до простата формула „Better American than dead”^{****} и той вероятно е приемал подобна интерпретация, защото чрез нея се е опитвал да избегне много основателните въпроси: „Доколко устойчива ще е международната власт?” и „Кое гарантира демократичния ѝ характер?” Очевидно за Ръсел, либералния философ, който така възторжено пише за свободата, демокрацията и цивилизацията, силовото налагане на световното правителство, още повече в резултат на атомна война, е тегнело върху съзнанието му и го е потискало. Дали това правителство няма да е по-скоро тиранично, отколкото демократично? И дали с открито проявяваните си пристрастия към Съединените щати с тяхната особена мисия в ситуацията на атомен монопол действително предлага решение на „най-важния въпрос на човечеството”? Историята нагледно показва колко далеч може да е чистата логика от реалните събития и развитието на международните отношения.

Изгледите за човешката раса са безпрецедентно мрачни.³²

Б. Ръсел

**** По-добре американец, отколкото мъртъв.

³² Вж. преведената по-горе статия.

Макар че е написана в тона на загрижеността и тревогата, статията не излъчва униние и песимизъм. Напротив, в нея живеят по-скоро надеждата и оптимистичните хоризонти на *правилното* и хуманистично използване на науката и техниката, на поставянето им в служба на човешкото щастие и прогрес. Статията несъмнено предлага утопичното решение за *международната власт* и наемква за възможността от превантивна атомна война. И все пак колко малко бихме казали, ако кажем, че само *това* е нейната тема? Като истински учител, Ръсел раздвижва нашето мислене в различни посоки, предлага ни различни перспективи и гледни точки, провокира ни с радикални изказвания, фрази, сравнения или примери от историята. Макар че предлага недвусмислени собствени решения на повдигнатите проблеми, всичко в стила му говори, че следва принципа *I would never die for my beliefs because I might be wrong* *****.

Ръсел е достатъчно проникателен, за да схване дълбоката, *истинската* причина за всички дебнещи човечеството опасности. В крайна сметка войните винаги имат за свой източник пропастта, която разделя бедните от богатите държави. Светът едва ли ще остане устойчиво мирен при наличието на огромната разлика между богатите и бедните държави или богатите и бедните прослойки вътре в държавите. И затова, когато мисли за гарантирането на световния мир и за нуждата от съвършено ново политическо мислене, Ръсел ни внушава идеята за нов морал, за ново действено начало, чиято цел е да намали тази разлика, а с нея и вероятността от нови войни. В това отношение едва ли някой по-силно и по-точно ни е предупреждавал да скъсаме с модела, който непрестанно разширява и задълбочава пропастта между хората:

„...само той (мотивът за собственото оцеляване) не ще се справи с препятствията на рационалното мислене, издигнати от древните навици на омразата, подозрението и завистта. Ще трябва да осъзнаем, че онова, което нанася щети на една чужда нация, не носи непременно полза на нашата. Ще трябва да се научим да се чувстваме малко неудобно, ако тънем в изобилие, а милиони умират от глад и студ. Ще трябва да почувстваме, че господството носи по-малко щастие от сътрудничеството и че взаимната враждебност, която винаги е била порочна, сега става самоубийствено безумие.”

Думи, написани преди повече от шейсет години, под които и днес няма как да не се подпишем.³³

***** Вж. по-горе.

³³ Вж. подр. Лозев, К. Цит. пр., с. 84. Цитатът от Ръсел е взет от статията му „Атомната бомба и превенцията на войната”, прев. К. Лозев, сп. „Философски алтернативи”, 2007/6, с. 76.